

Міністерство освіти і науки України
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

БОГУШ ОКСАНА МИХАЙЛІВНА

УДК 811.161.2:52(043.5)

**УКРАЇНСЬКА АСТРОНОМІЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ
КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ:
ГЕНЕЗА, СТРУКТУРА, СИСТЕМНА ОРГАНІЗАЦІЯ**

Спеціальність 10.02.01 – українська мова

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Луцьк – 2015

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі українського прикладного мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, доцент
Процик Ірина Романівна,
Львівський національний університет
імені Івана Франка,
доцент кафедри українського
прикладного мовознавства,
Вроцлавський університет (РП),
докторант кафедри політико-правових доктрин

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук,
старший науковий співробітник
Іващенко Вікторія Людвігівна,
Інститут української мови НАН України,
завідувач відділу наукової термінології;

доктор філологічних наук, професор
Поповський Анатолій Михайлович,
Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ,
професор кафедри мовної підготовки

Захист відбудеться 29 жовтня 2015 року о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 32.051.02 Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (вул. Винниченка, 30 а, ауд. 407, м. Луцьк, 43021).

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки за адресою: вул. Винниченка, 30 а, м. Луцьк, 43021.

Автореферат розіслано 29 вересня 2015 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
доктор філологічних наук, професор

Н. М. Костусяк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Упродовж останніх десятиліть українська термінологія є об'єктом аналізу науковців, які вивчають її в синхронному та діахронному аспектах із метою подальшого внормування. Актуальним залишається дослідження історії формування галузевих терміносистем, що дає можливість простежити процеси номінації спеціальних понять певної сфери знань в українській мові. Попри велику кількість опрацювань наукової термінології номінації різних галузей знань вивчено неоднаково. Нерівномірно описано й окремі терміносистеми, хоча за останні роки термінознавство поповнилося численними працями, присвяченими розглядові спеціальних назв різних сфер науки. Ґрунтовно вивчено історію формування та функціонування термінів гуманітарних наук. Менше досліджень присвячено термінології природничих наук, яка стала об'єктом аналізу в працях Л. О. Симоненко – біологічна термінологія, Т. Г. Соколовської – генетична, М. П. Годованой – геологічна, А. М. Крейтор – математична, Н. І. Овчаренко – мінералогічна, І. В. Волкової, В. І. Пілецького та І. Р. Процик – фізична, Г. В. Наконечної – хімічна.

З-посеред природничих наук детального дослідження потребує астрономічна термінологія, система спеціальних понять якої ще не описана всебічно, хоча низка статей українських лінгвістів присвячена аналізу різних аспектів творення та вживання української астрономічної термінологіки. Зокрема, функціонування астрономічної лексики в українських писемних пам'ятках XI–XVIII ст. досліджувала О. М. Тріль; використання астрономічних термінів у „Лексиконі Словенороському” Памви Беринди описано у праці Г. М. Наєнко; астрономічні терміни з ономастичним компонентом проаналізовано в статті І. Р. Процик; астрономічну лексику в лінгвокраїнознавчому аспекті та особливості її вивчення на заняттях із чужоземцями розглядали І. Р. Процик, Г. В. Тимошик та Л. Л. Синишин; про сучасний стан астрономічної термінології української мови, зокрема вживання в ній чужомовних термінів, полісемію та антонімію, про тематичну організацію астрономічної лексики, а також мовні особливості астрономічної номенклатури йдеться в розвідках А. Ф. Соломахіна. У 2006 р. видано „Лінгвокраїнознавчий словник власних назв української мови. Астрономічні назви” І. Р. Процик та Г. В. Тимошик.

У роботі *астрономічний термін* розуміємо як слово або словосполучення, що називає астрономічні процеси, явища, дії, предмети, має наукове визначення і функціонує у спеціальній сфері. *Астрономічна термінологія* – це система термінів астрономії, а також терміни суміжних наук, якими послуговується астрономія.

Корінням українська астрономічна термінологія (далі УАТ) сягає тих часів, коли астрономічні знання ще теоретично не осмислювалися, а мали пізнавальний характер і практично-побутове застосування. На території сучасної України знайдено пам'ятки, які засвідчують розвиток астрономічних знань у давніх українців (зображення зоряного неба на елементах будівель, розпізнавання фаз Місяця). Астрономічні пізнання викладено в писемних пам'ятках XV ст. – „Космографії” та „Шестикрилі”. Наприкінці XIX ст., коли посилювався інтерес до

природничих досліджень та з'явилися перші наукові праці з астрономії українською мовою, УАТ почала формуватися на наукових засадах.

Дослідження УАТ доцільно зосередити на періоді від її зародження на науковому ґрунті наприкінці XIX ст. до середини 30-х рр. XX ст., коли опубліковано „Фізичний бюлетень” (1935) і партійні постанови, що зупинили розбудову національної термінології. На цих етапах астрономічна терміносистема розвивалася природно, без насильницького зросійщення.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю простежити за процесом формування української астрономічної терміносистеми кінця XIX – першої третини XX ст. – особливого періоду національного термінотворення, коли українська термінологія розвивалася на питомій основі, без домінантних впливів позамовних чинників; потребою ввести до наукового обігу термінний матеріал із малодосліджених джерел, які ще не були об'єктом спеціального лінгвістичного аналізу, з'ясувати шляхи термінотворення в цій галузі, описати парадигматичні відношення, розглянути способи внормування астрономічної термінології.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тему дисертації погоджено з проблематикою та науковими планами кафедри українського прикладного мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка, виконано в межах наукової теми „Дослідження української мови в аспекті прикладних проблем сучасного мовознавства” (реєстраційний номер 0110U005876). Тему затверджено на засіданні вченої ради філологічного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (витяг із протоколу № 8 від 21 вересня 2011 р.) та на засіданні Наукової координаційної ради „Українська мова” Інституту української мови НАН України (витяг із протоколу № 71 від 22 грудня 2014 р.).

Мета роботи – описати систему української астрономічної термінології кінця XIX – першої третини XX ст. як підсистему літературної мови на етапі становлення її наукового стилю та простежити функціонування астрономічних термінів досліджуваного періоду в національній астрономічній терміносистемі сучасної української літературної мови.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- дослідити історію становлення УАТ, визначити чинники, що вплинули на її формування;
- проаналізувати джерела поповнення астрономічної термінології та з'ясувати шляхи розвитку лексичного складу УАТ;
- виявити лексико-семантичні особливості УАТ;
- розглянути способи термінної деривації, виявити продуктивні моделі творення термінів;
- схарактеризувати вплив чужих мов на формування УАТ, визначити співвідношення національного й інтернаціонального в системі астрономічних термінів кінця XIX – першої третини XX ст.;
- простежити функціонування УАТ досліджуваного періоду (початкового етапу українського термінотворення на науковому ґрунті) на сучасному етапі;
- запропонувати шляхи внормування та впорядкування УАТ із метою

забезпечення ефективності професійної комунікації.

Об'єктом дослідження є українські астрономічні терміни кінця XIX – першої третини XX ст., зафіксовані в термінних словниках та наукових працях з астрономії, а також у наукових та науково-популярних статтях, опублікованих у періодиці досліджуваного періоду.

Предмет розгляду та аналізу – генеза, шляхи поповнення, лексико-семантичні та структурно-словотвірні особливості астрономічних термінів кінця XIX – першої третини XX ст.

Джерелами фактичного матеріалу в роботі були словники астрономічних термінів кінця XIX – початку XX ст., насамперед четверта частина словника „Материяли до фізичної термінології” (1896–1902) В. Й. Левицького, що має назву „Акустика і оптика. Астрономія і космографія” (Львів, 1902), третя частина словника математичної термінології „Астрономічна термінологія й номенклатура” Ф. П. Калиновича та Г. Г. Холодного (Харків, 1931), у яких найповніше зафіксовано спеціальну термінологію досліджуваного періоду, тогочасні перекладні та тлумачні словники, праці з астрономії (наукові та науково-популярні статті), надруковані в періодичних виданнях, підручники з астрономії та фізики. Використано також відомості зі загальноприродничих та загальнотехнічних друкованих джерел, передусім термінних словників.

Методи дослідження. Для комплексного дослідження УАТ як основний використано описово-аналітичний метод (прийоми узагальнення, класифікації та порівняння) в структурно-семантичному аналізі термінів. Метод компонентного аналізу сприяв виявленню системної організації термінів. За допомогою порівняльно-історичного методу описано історію розвитку та закономірності формування УАТ. Для з'ясування продуктивності словотвірних моделей використано статистичний метод. За допомогою кількісного методу визначено відсоткові показники, що стосуються дослідження системної, структурно-словотвірної та генетичної організації астрономічної термінології. Метод лінгвістичного спостереження застосовано, щоб зробити пропозиції щодо принципів унормування термінів УАТ.

Новизна роботи полягає в дослідженні та описі астрономічної термінології української мови кінця XIX – першої третини XX ст. – періоду найінтенсивнішого її творення, а також у її порівнянні з сучасною астрономічною терміносистемою й поданні рекомендацій щодо вживання астрономічних термінів досліджуваного періоду в сучасній астрономічній термінології.

Теоретичне значення дослідження полягає в розширенні та поглибленні знань про УАТ, зокрема про семантичну та структурну організацію термінів астрономії, особливості їх творення і функціонування. Отримані результати сприятимуть систематизації та уніфікації УАТ, а також подальшому розвитку теорії українського термінознавства.

Практична цінність роботи – в тому, що зібраний матеріал буде корисним у навчальній практиці під час проведення занять з української мови (за професійним спрямуванням) для студентів фізичного факультету, зокрема спеціальності „Астрофізика”, у термінографічній праці, а також для проведення

спецкурсів та спецсемінів із термінознавства та термінографії.

Особистий внесок здобувача. Добір корпусу джерельної бази, отримані результати і висновки є напрацюванням автора дисертації та внеском у розв'язання порушеної наукової проблеми. Усі статті, написані з теми наукової роботи, одноосібні.

Апробація результатів дослідження. Дисертацію (окремі розділи та роботу в цілому) обговорено на засіданнях науково-методичного семінару та засіданнях кафедри українського прикладного мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка. За матеріалами дисертації виголошено доповіді на XII Міжнародній науковій конференції „Проблеми української термінології СловоСвіт 2012” (Львів, 2012), IX Міжнародній науковій конференції „Українська термінологія і сучасність” (Київ, 2013), Міжнародній науковій конференції „Теорія і практика викладання української мови як іноземної” (Львів, 2014), II Міжнародній конференції „Нова лінгвістична парадигма: теоретичні та прикладні аспекти” (Одеса, 2014), IV Карпенківських читаннях, присвячених пам'яті доктора філологічних наук, академіка АН ВШ України, члена-кореспондента НАН України Юрія Карпенка (Одеса, 2014), Всеукраїнській науковій конференції „Українська філологія в контексті розвитку європейської наукової думки”, присвяченій пам'яті професора Дмитра Бучка (Тернопіль, 2014), Міжнародній науково-практичній конференції „Мова в професійному вимірі: комунікативно-культурний аспект” (Харків, 2014), IV Всеукраїнській науково-практичній конференції „Сучасні проблеми гуманітаристики: світоглядні пошуки, комунікативні та педагогічні стратегії” (Рівне, 2014), X Міжнародній науковій конференції „Українська термінологія і сучасність” (Київ, 2015), Міжнародній науковій конференції „Україністика – минуле, сучасне, майбутнє” (Брно, 2015), щорічних звітних конференціях викладачів та аспірантів Львівського університету (Львів, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015).

Публікації. Основні положення дисертації викладено в 13 публікаціях, серед яких 11 статей, 8 з яких надруковано в наукових фахових виданнях, 1 – у закордонному фаховому виданні; 2 публікації є матеріалами наукових конференцій.

Структура дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів із висновками до кожного з них, загальних висновків, списку джерел (37 позицій) та списку використаної літератури (303 позиції) і десяти додатків. Загальний обсяг дисертації – 356 сторінок, із яких основного тексту – 170 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність дослідження обраної теми, стан її наукового опрацювання, вказано на зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, сформульовано мету й завдання роботи, визначено об'єкт, предмет, методи дослідження, окреслено наукову новизну, теоретичне й практичне значення отриманих результатів, форми апробації основних положень дисертації, подано структурно-композиційну побудову дисертації.

Перший розділ „**Формування та розвиток української астрономічної термінології кінця XIX – першої третини XX ст.**” складається із п'яти підрозділів,

у яких описано становлення астрономічної терміносистеми досліджуваного періоду.

Перший підрозділ **„Розвиток астрономічної лексики у другій половині XIX ст.”** присвячений аналізу астрономічних термінів, поданих в українських працях з астрономії того періоду, висвітлено погляди науковців на теорію терміна.

У статтях, опублікованих у журналі „Основа”, зокрема в розвідці „Замѣтка о Русинской терминологии” (1861) М. М. Левченко одним із перших зосередив увагу на творенні української наукової термінології. До статті автор додав невеликий словник, який свідчить про орієнтацію термінотворців на народномовну основу. Серед термінів зафіксовано декілька астрономічних назв (*бігунь, зірниця, зірникъ, обіжниця, небосклонъ*^{*}), що підтверджують зародження української наукової термінології з астрономії. П. С. Єфименко переконував читачів у тому, що українська мова має лексичну основу для творення спеціальної термінології, здійснив спробу дібрати відповідники до чужомовних слів (наприклад, *Аврора – світова зоря, астрологія – зіздословье*).

Другий підрозділ **„Праця над термінологією в Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст.”** складається з двох параграфів. У першому параграфі *„Роль Наукового товариства імені Шевченка в розбудові української астрономічної термінології”* розглянуто діяльність інституції, що мала велике значення для процесу формування наукового стилю української мови та розбудови української науково-технічної термінології, в тому числі й астрономічної.

Перші праці з астрономії, написані українською мовою, з’явилися на сторінках „Збірника математично-природописно-лікарської секції НТШ”. Тут опубліковано статтю В. Й. Левицького „Теорія перстень Сатурна” (автор використовує терміни *афеліом, перігеліом, планета, рівниковий, сателіт*), а також статтю астрономічної тематики С. Л. Рудницького „Про плями сонічні” (в якій функціують терміни *абсида, екліптика, пенумбра, сонічна пляма, телескоп*), що мали важливе значення для формування УАТ.

У другому параграфі *„Перший словник українських астрономічних термінів Володимира Левицького”* розглянуто четверту частину словника „Материяли до фізичної термінольоґії”, яка має назву „Акустика і оптика. Астрономія і космографія” (1902). У цій лексикографічній праці, що є першою спробою укладання й систематизації української астрономічної термінологіки, вміщено близько 400 астрономічних термінів та номенів. Українські астрономічні терміни створено на взірць тогочасних німецьких термінів, частина з яких грецького та латинського походження, наприклад: укр. *альмукантарат* – нім. *Almukantarat*, укр. *астрофізика* – нім. *Astrophysik*, укр. *надір* – нім. *Nadir*, укр. *октант* – нім. *Octant*. У праці зафіксовано також терміни, що виникли шляхом термінотворення на національному ґрунті й засвідчують словотвірні можливості української мови: укр. *захід* – нім. *Westen*, укр. *молодик* – нім. *Neumond* (букв. новий місяць), укр. *пора року* – нім. *Jahreszeit*. Не всі тогочасні терміни, вміщені у словнику В. Й. Левицького, ввійшли до сучасної астрономічної терміносистеми,

* Збережено правопис авторів, зафіксований у друкованих джерелах другої половини XIX – першої третини XX ст.

адже багато з них вийшло з активного вжитку, однак міцні підвалини національного термінотворення було закладено.

Завдяки активній термінологічній праці членів НТШ було сформовано підґрунтя, на якому розвивалася, збагачувалася та вдосконалювалася система українських астрономічних термінів у наступні періоди.

У третьому підрозділі *„Термінотворча діяльність у Наддніпрянській Україні на початку XX ст.”* описано астрономічні терміни у працях, що вийшли друком на Сході України, де, на відміну від Галичини, на зламі XIX–XX ст. спостерігалися відмінні обставини політичного й національного життя, що зумовили інші форми термінологічної роботи.

Серед невеликих за обсягом термінних словників початку XX ст., у яких зафіксовано астрономічні терміни, була праця К. В. Дубняка „Російсько-український словничок термінів природознавства і географії”, що вийшла друком у Кобеляках на Полтавщині (1917), та робота М. П. Вікула „Російсько-український словник термінів фізики і хімії”, опублікована в Гадячі 1918 р. Хоча ці праці не мали помітного впливу на розвиток української лексикографії та процес збагачення астрономічної терміносистеми, вони є цікавим фактом термінологічної роботи на цьому етапі розвитку УАТ.

Четвертий підрозділ *„Найактивніший період функціонування астрономічної термінології (20–30-ті рр. XX ст.)”* присвячений описові одного з важливих етапів в історії формування УАТ. Для цієї доби характерна послідовна праця над термінологією на науковій основі й перші спроби її нормалізації.

У першому параграфі *„Словник астрономічних термінів Федора Калиновича та Григорія Холодного”* зосереджено увагу на аналізі третьої частини словника математичної термінології Ф. П. Калиновича та Г. Г. Холодного „Астрономічна термінологія й номенклатура”, виданій у Харкові в 1931 р. Цінність цієї термінографічної праці в тому, що в багатьох випадках автори поруч із чужомовним словом подають питомі українські відповідники (з покликанням на джерела, звідки їх виписано), наприклад: грец. *астроном* – укр. *зірник*, грец. *зодіак* – укр. *звіринець*, грец. *телескоп* – укр. *далекозір*. Багато термінів та номенів, зокрема чужомовних, які запропонували Ф. П. Калинович та Г. Г. Холодний, дотепер функціонують у сучасній астрономічній термінології.

У другому параграфі *„Позамовні чинники припинення еволюційного розвитку української астрономічної термінології у 30-ті рр. XX ст.”* описано стан астрономічного термінотворення після втручання державного апарату в термінотворчу діяльність українських науковців. Здобутки попередніх років оголошено „націоналістичним шкідництвом”, термінні словники вилучено з обігу. Натомість до УАТ введено неологізми, які, як правило, були прямими запозиченнями з російської мови, наприклад: *довгота* (рос. долгота), *екватор* (рос. экватор), *зодіак* (рос. зодиак), *маятник* (рос. маятник), *фаза Місяця* (рос. фаза луны), а їхні національні відповідники (*довжина*, *рівник*, *небесний звіринець*, *хитун*, *відміна Місяця*,) вилучено з наукового обігу.

П'ятий підрозділ *„Методологія наукового дослідження”* присвячений аналізу методів, актуальних для вивчення астрономічної термінології. Детально

розглянуто описово-аналітичний метод, метод компонентного аналізу, порівняльно-історичний, статистичний, кількісний метод і метод лінгвістичного спостереження.

У другому розділі „Склад і системна організація української астрономічної термінології кінця XIX – першої третини XX ст.” окреслено склад та специфіку астрономічної термінологіки досліджуваного періоду, виокремлено та описано тематичні групи астрономічної лексики, визначено особливості лексико-семантичних відношень між термінами.

У першому підрозділі „Тематична класифікація української астрономічної термінології” проаналізовано 15 тематичних груп астрономічних термінів: назви дій, процесів, станів, явищ (*аберація, затемнення*), назви властивостей, ознак, якостей (*круглість, ясність*), назви приладів, пристроїв, механізмів (*висотомір, коліматор*), назви розділів астрономії (*космографія, селенографія*), назви небесних тіл, космічних об'єктів та їхніх частин (*астероїд, півкуля*), назви елементів небесної сфери (*альмукантарат, зеніт*), назви місячних фаз та інтервалів часу, пов'язаних із рухом Місяця (*молодик, повня*), назви зміщень, відхилень астрономічних об'єктів (*аномалія, паралакса*), назви відрізків часу (*епакта, сидеричний рік*), назви одиниць вимірювання (*градус*), назви точок орбіти (*апоастр, апсида, періястр*), назви оболонок Землі та Сонця (*атмосфера, хромосфера*), назви частин приладів (*важок, секундниця*), назви професій та родів занять (*астролог, астроном*), назви зображень (*плянісфера, спектрограма*).

У другому підрозділі „Лексико-семантичні процеси в астрономічній терміносистемі”, що складається із п'яти параграфів, описано специфіку вияву в УАТ досліджуваного періоду гіперо-гіпонімії, полісемії, синонімії, антонімії та омонімії.

У першому параграфі „Гіперо-гіпонімічні відношення в астрономічній термінології” доведено, що родо-видові зв'язки обумовлюють ієрархічний характер УАТ. У досліджуваній терміносистемі зафіксовано приклади гіперо-гіпонімічних відношень, що охоплюють різну кількість термінів (від трьох гіпонімів, як має, наприклад, гіперонім *азимут* – до 45 гіпонімів, які є в гіперонімі *зоря*).

Оскільки гіперонімом може бути поняття, схарактеризоване з різних боків, конкретизоване за різними критеріями, гіпоніми згруповано не в одне велике родо-видове утворення, а на основі одного гіпероніма виявлено декілька гіперо-гіпонімічних груп на основі відмінних класифікаційних ознак, кожна з яких є підставою поділу родового поняття на видові та слугує об'єднувальним чинником групи. Наприклад, термін *зоря* є гіперонімом у таких групах: 1) за часом сходу: *вечерова (вечірня), ранішня (ранна), сонцева (сонцевого типу)*; 2) за розміром: *велетень, карлик, надвелетень*; 3) за освітленістю: *затемнювана (затъмарювана), темна, туманна*. Термін *планета* виступає гіперонімом у групах: 1) за розміром: *велика, мала, середня*; 2) за розташуванням: *внутрішня, горішня, долішня, занептунна, інтрамеркуріяльна (передмеркурна)*.

У досліджуваній терміносистемі простежено зв'язок гіпонімічних відношень із синонімічними. Так, термін *альbedo* входить до синонімічної пари *альbedo – білість* і водночас є гіперонімом синонімічних термінів *світлинне, фотографічне*; термін *висота* входить до синонімічної пари *висота – вишина* й одночасно є гіперонімом синонімічних термінів *екватор, рівник*.

У другому параграфі „*Полісемія українських астрономічних термінів*” досліджено багатозначність в УАТ кінця XIX – першої третини XX ст. Полісемію, суть якої полягає в наявності в одного терміна кількох пов’язаних між собою дефініцій, що сформувалися в процесі розвитку первинного значення, в терміносистемі астрономії вважаємо природним мовним явищем.

Серед полісемічних слів-термінів є приклади **зовнішньосистемної** (34%) (*календар* (астр.) – система літочислення, що за основу має астрономічні з’явища, зміну дня й ночі, доби року (СЧС(Б)¹, с. 189), *календар* (заг.) – показник всіх днів на рік, свят, видатних подій та різних відомостей (СЧС(Б), с. 189)), **міжсистемної** (44%) (*варіація* (астр.) – нерівність руху планети (СЧС(Б), с. 83), *варіація* (муз.) – зміна основного мотиву мелодії без порушення загального її характеру (СЧС(Б), с. 83)) та **внутрішньосистемної** (22%) (*астрограф* – 1) рефлектор для фотографування неба, 2) прилад до креслення зоряних мап (СЧС(Б), с. 52)) **полісемій**. Багатозначні слова також вжито у складі терміносполучень, що значно полегшує їх розуміння та робить термін мотивованим (*аномалістичний рік, годинний кут, зодіакальне світло, синодичний місяць*).

Третій параграф „*Синонімія в астрономічній терміносистемі*” присвячений аналізу синонімічних зв’язків, що є поширеним семантичним явищем у досліджуваній термінології. У 20-х рр. XX ст. термінотворчі процеси в національній термінології характеризувалися прагненням створити систему власне українських спеціальних назв, що спричинило появу розгалуженої терміної синонімії. Це виявилось, зокрема, у паралельній фіксації в одному реєстрі поряд із уже адаптованим у мові чужомовним терміном його національного еквівалента, наприклад: *атракція – притяг, лібрація – коливання*.

Синоніми, зафіксовані в досліджуваній терміносистемі, поділено на лексичні (21%), словотвірні (9%) та синтаксичні (70%). В астрономічній термінолексичній функціують такі пари лексичних синонімів: позичений термін та власне український термін (*альbedo – білість, лібрація – коливання*), синонімічні пари власне українських термінів (*блакить – синява, блимання – мигтіння*). У синонімічні відношення вступають не лише іменники, а й прикметники та дієслова, що функціують і в складі терміносполук, і як самостійні терміни: *вершковий – кульмінаційний, випередний – прецесійний, крутитися – обертатися*.

Серед словотвірних синонімів виділено терміни з синонімічними префіксами (*антирадіант – протирадіант, безмісячний – немісячний*) та суфіксами (*висота – вишина, світання – світанок*).

Серед синтаксичних синонімів зафіксовано конструкції, в яких у синонімічних відношеннях перебувають прості однослівні терміни й термінословосполучення (*аліада – поземе колесо, екліптика – дорога Сонця*), складні терміни й термінословосполучення (*апосатури – відсатурнова точка, астрофотометр – зоровий світломір*), а також словосполучення з однаковою кількістю елементів (двокомпонентні), які поділено на такі групи: іменні

¹ СЧС(Б) – Бойків І. Словник чужомовних слів / І. Бойків, О. Ізюмов, Г. Калнишевський, М. Трохименко; [за ред. О. Бадана-Яворенка]. – К., Харків : УРЕ, 1932. – 444 с.

терміносполучення, в яких у синонімічні зв'язки вступає головне слово (*астрономічна люнета* – *астрономічна труба*); іменні терміносполучення, в яких у синонімічні зв'язки вступає прикметник (*втрачена планета* – *загублена планета*); терміносполучення, в яких синонімічні обидва компоненти, перше словосполучення побудоване за моделлю прикметник + іменник, а друге – за моделлю іменник у Н. в. + іменник у Р. в. (*бігунова висота* – *висота бігуна*); терміносполучення, в яких обидва компоненти – синоніми і побудовані за моделлю прикметник + іменник (*світовий розсів* – *космічна дисперсія*).

Окремий вид синонімічних пар астрономічних термінів становлять одиниці, що мають повну й коротку форму номінування наукового поняття, наприклад: *бігунова зоря* – *бігунова*, *змінна зоря* – *змінна*, *повна відміна Місяця* – *повня*. Характерна риса синонімічних пар цього типу – усунення малоінформативних елементів терміна, що виражають поняття, зрозумілі зі системи понять уцілому. Поширені в УАТ й варіантні синоніми – паралельні форми існування мовної одиниці, що мають певні відмінності на рівні фонем чи морфем. Серед них виділено фонетичні (*верньєс* – *верньєр*) та морфологічні (*астролябій* – *астролябія*) варіанти.

У четвертому параграфі „Антонімія астрономічних термінів” виявлено антонімічні відношення між термінами УАТ кінця XIX – першої третини XX ст., протиставленими за такими ознаками: розмір (*зоря-велетень* – *зоря-карлик*, *велика планета* – *мала планета*), час (*весна* – *осінь*, *літо* – *зима*), розташування (*горішня планета* – *долішня планета*), якість (*виразний образ* – *невиразний образ*), слова, що окреслюють протилежну спрямованість дій, ознак та властивостей (*вертикальний телескоп* – *горизонтальний телескоп*).

В антонімічні відношення вступають різнокореневі однокорені терміни (17,4%) (*світанок* – *смеркання*, *північ* – *південь*), спільнокореневі (13%) (*захід* – *схід*, *радіант* – *протирадіант*), терміни-словосполучення (69,6%) (*новий місяць* – *старий місяць*, *перша чверть* – *остання чверть*).

Аналіз досліджуваного матеріалу показав зв'язок антонімії та синонімії як одного з виявів системних відношень в астрономічній термінології. В антонімічній парі протилежне значення може бути виражене кількома термінами-синонімами: *внутрішня планета* (*долішня*, *середова*) – *зовнішня планета* (*горішня*, *зовільна*), *повна затьма* (*цілковите затемнення*) – *частинна затьма* (*часне затемнення*).

У п'ятому параграфі „Омонімія астрономічних термінів” проаналізовано міжгалузеву (58,3%) (*орбіта*¹ (астр.) – дорога обігу якого-небудь небесного тіла, *орбіта*² (анат.) – очна ямка (СЧС¹, с. 22)) та внутрішньосистемну (41,7%) (*Секстант*¹ – мале сузір'я на південь від Льва (УЗЕ², т. 3, с. 51); *секстант*² – астрономічний прилад до обчислювання положення (корабля на морі) (СЧС, с. 274)) омонімію. Частиномовне вираження омонімії в терміносистемі астрономії переважно представлено іменниками. Поодинокими є приклади дієслівної (*візувати*) та прикметникової (*планетарний*) омонімії.

¹ СЧС – Кузеля З. Словар чужих слів : 12000 слів чужого походження в українській мові / Зенон Кузеля, Микола Чайковський. – Чернівці : Руска Рада, 1910. – 352 с.

² УЗЕ – Українська загальна енциклопедія : у 3 т. / [гол. ред. Іван Раковський]. – Львів, Станіславів, Коломия : Рідна школа, 1930–1935.

У третьому розділі „Структурно-словотвірна та генетична характеристика української астрономічної терміносистеми кінця XIX – першої третини XX ст.” зосереджено увагу на структурних типах астрономічних термінів досліджуваного періоду, розглянуто творення номінацій в УАТ, виявлено шляхи й способи збагачення астрономічної термінологіки, проаналізовано продуктивність словотвірних моделей морфологічного способу термінотворення, окреслено роль семантичного й синтаксичного способів термінотворення, а також проаналізовано астрономічну терміносистему з погляду її походження, показано вплив на розвиток УАТ запозичень із чужих мов.

Перший підрозділ „*Термінна деривація*” присвячений розгляду способів, продуктивних для астрономічного термінотворення кінця XIX – першої третини XX ст.

У першому параграфі „*Лексико-семантичний спосіб творення астрономічних термінів*” описано одиниці, утворені шляхом вторинної номінації – метафори, метонімії, а також використання термінів інших галузей знань у терміносистемі астрономії. Загальновживані лексеми, які внаслідок метафоризації стали астрономічними термінами, належать до чотирьох тематичних груп найменувань: предметів побуту (*мітла*), деталей машин та механізмів (*вісь, чін*), частин тіла (*ручка, хвіст*), споруд (*канал, стовп*). Унаслідок метафоричної номінації в УАТ утворилася велика кількість термінів-словосполучень: *кометний хвіст, космічний пил, метеорний рій, місячний серп, сонцева пляма* тощо.

Чимало термінів в астрономічній термінології утворилося на основі метонімічного перенесення „дія, процес – величина” (*коливання, сполучення*), „дія, процес – предмет, місце” (*захід, оберт, перехід*), „дія, процес – наслідок, результат, стан” (*випромінювання, затемнення, збурення*).

В УАТ досліджуваного періоду зафіксовано використання термінів інших галузей знань: географії (*довгота, екватор, захід*), математики (*висота, квадратура, сфера*), фізики (*заломлення, рефракція*).

У другому параграфі „*Морфологічний спосіб термінотворення*” розглянуто суфіксальний, префіксальний, префіксально-суфіксальний способи творення астрономічних термінів, осново- та словоскладання. Аналіз фактичного матеріалу показав, що термінотворення відбувалося за моделями, властивими для загальновживаних слів, проте використано менший арсенал словотворчих засобів і словотвірних моделей.

У системі афіксального словотвору домінувала суфіксація (72%). Найпродуктивніші моделі з суфіксами **-ни(я)** (*заломлення, південникування*), **-ник** (*зворотник, маятник*), **-ість** (*позацентричність, сферичність*), **-иц(я)** (*зірниця, секундниця*), **-н(ий)** (*азимутний, мряковинний*), **-ичн (-ічн)** (*космогонічний, хронометричний*), **-ов** (*рівниковий, світовий*). Окрему групу астрономічних термінів становлять деривати, утворені нульовою суфіксацією. Серед таких термінів зафіксовано іменники чоловічого (*залім, простяг, смерк, стиск*) та жіночого (*затьма, повня, сполюка*) родів, утворені від дієслівних основ.

Меншу продуктивність в УАТ виявили префіксальний (6%) (*півмісяць, півповня, півтінь, протирадіант*) та префіксально-суфіксальний (5%) (*відсонцевий, позамеридіанний, припівденниковий, сузір'я*) способи творення.

Чималу частку українських астрономічних термінів складають композити, утворені шляхом основоскладання (12%) (*далековид, небокрай, небосхил*) та словоскладання (5%) (*зеніт-телескоп, зоря-карлик, люнета-провідниця*). Термінному основоскладанню іменників і прикметників притаманне поєднання двох українських твірних елементів (*далекогляд, рівноденневий*), двох чужомовних основ (*актинометричний, геліоскопічний*), чужомовного терміноелемента з національним твірним елементом (*марсоосередковий, спектромірний*). Невелика кількість астрономічних термінів досліджуваного періоду утворена способом словоскладання з двох українських слів (*далекозір-відбивник, труба-провідниця*), з національного та запозиченого компонентів (*астроном-спостережник, люнета-провідниця*) чи з двох чужомовних слів (*зеніт-телескоп, радіос-вектор*).

У третьому параграфі „Продуктивність аналітичного способу термінотворення в українській астрономічній термінології” проаналізовано складені астрономічні терміни, серед яких переважають двокомпонентні словосполучення зі зв’язком узгодження або керування (60,6%). Залежно від частиномовного вираження складників та їх розташування серед цих номінацій виокремлено такі різновиди: 1) складені терміни, утворені за моделлю **прикметник + іменник**, в яких обидва слова мають термінний характер: а) словосполучення з двох українських компонентів (*зоряна величина*), б) словосполучення з українського і чужомовного компонентів (*абераційний кут*), в) словосполучення з двох чужомовних компонентів (*абсолютна орбіта*); 2) складені терміни, утворені за моделлю **прикметник + іменник**, в яких іменник є терміном – виразником родового астрономічного поняття, прикметник – нетермінного характеру (*велика планета, вікова аберація*); 3) складені терміни, утворені за моделлю **прикметник + іменник**, в яких іменник – загальноживане слово, а прикметник є терміном (*астрономічний годинник*); складені терміни, утворені за моделлю **прикметник-відантропонім + іменник** (*Метонове коло, Сатурнове кільце*); 5) складені терміни, утворені за моделлю **іменник у Н. в. + іменник у Р. в.** (*висота екватора, коло перемоги*); 6) складені терміни, утворені за моделлю **дісприкметник + іменник** (*освітлена півкуля, скручена мряковина*).

Малопродуктивні в астрономічній терміносистемі двокомпонентні словосполучення, в яких поєднано: **числівник + іменник** (*перша квадра, перша квартира*), **іменник + прислівник** (*крайне в зад (в геодезії), крайне в перед (в геодезії)*), **дієслово + іменник** (*допускати збільшення, виправляти спостереження*), **дієслово + прислівник** (*притягається (тяжіти) взаємно*).

Невелику кількість у терміносистемі астрономії становлять трикомпонентні терміносполуки (1,3%), що виникають як ускладнення двокомпонентних словосполучень і мають таку будову: **іменник + прикметник + іменник** (*точка весняного рівнодення*), **прикметник + прикметник + іменник** (*справжня рівноденнева точка*), **дісприкметник + прикметник + іменник** (*падаючі часові звізди*), **прикметник + іменник + іменник** (*абераційний відбіг зорі*).

У другому підрозділі „Чужомовні запозичення та їхнє місце в астрономічній термінології” описано іншомовні номінації, що ввійшли до астрономічної терміносистеми кінця XIX – першої третини XX ст.

Запозичення з різних мов були і залишаються одним із важливих джерел поповнення термінології. В астрономічній терміносистемі чимала частка запозичень припадає на номінації із класичних мов: грецької (8,4%) (*гномон, екліптика, планета*) та латинської (8,8%) (*астролябія, комета, секстант*). Велику групу становлять терміни, до складу яких входять грецькі та латинські терміноелементи (11,7%) (*картографія, плянісфера, спектрогеліограф*). В українській мові відбулося фонетичне та морфологічне засвоєння запозичених термінів, внаслідок чого вони змінили граматичні значення роду, втративши закінчення (грецизми – -ος, -ις, -ης, латинізми – -is, -us, -um). Грецька та латинська мови сприяли збагаченню лексичного фонду українських терміносистем, адже були не лише джерелом прямих запозичень, а й „будівельним матеріалом” для творення назв нових наукових понять із класичних терміноелементів.

Менше запозичень в УАТ увійшло з французької (1,3%) (*бінокль, кульмінація, люнета*), німецької (1,3%) (*візир, нівелір, протуберанції*), арабської (0,4%) (*азимут, альмукантарат, надир*), польської (0,9%) (*верцадло, Всесвіт*) та англійської (0,3%) (*астероїд, ротація*) мов.

Третій підрозділ „*Номени в астрономічній терміносистемі*” присвячено описові власних назв, що є особливістю цієї терміносистеми. Номенклатуру охоплюють іменники та субстантивовані словосполучення, які є найменуванням зірок, сузір’їв, планет й утворені лексико-семантичним способом від назв: тварин, птахів, комах, земноводних (*Баран, Голуб, Муха, Рак*), предметів та їх деталей (*Криниця, Стріла, Хрест*), професій чи родів занять (*Водолій, Косарі*). На основі метафоризації створено й астрономічні номени-словосполучки, серед яких назви сузір’їв (*Велика Ведмедиця, Південна Корона*), назви водних об’єктів, виявлених на різних планетах: назви морів (*Легідне Море, Хмарне Море*), назви озер (*Озеро Смерти, Сонне Озеро*), назви заток (*Веселкова Затока, Серединна Затока*), назви боліт (*Гниле Болото, Сонне Болото*).

За структурою номени, зафіксовані в астрономічній термінології кінця XIX – першої третини XX ст., поділено на однослівні одиниці (*Андромеда, Жирафа, Перзей*) та словосполучення (*Гончі Пси, Райський Птах, Чумацький Шлях*).

Уважаємо, що астрономічна номенклатура – повноцінна частина астрономічної терміносистеми, адже науковому астрономічному номену властиві всі ті ознаки, які має термін: точна співвіднесеність із певним науковим поняттям, наявність дефініції, системність, тенденція до однозначності, відсутність небажаних у термінології омонімів.

У четвертому підрозділі „*Частиномовне вираження української астрономічної термінології*” описано астрономічні терміни за їхньою частиномовною належністю. Фактичний матеріал засвідчує велику кількість віддієслівних термінів-іменників (*затемнення, обертання, світання*). За характером позначуваного поняття терміни-іменники поділено на конкретні та абстрактні. Іменники з конкретним значенням – це назви приладів, пристроїв, механізмів (*гоніометр, октант*), назви астрономічних об’єктів (*аероліт, комета*), назви точок небесної сфери (*апекс, апосатурт, надир*), назви предметів дії (*висок, годинниця*), назви зображень (*плянісфера, спектрогеліограма*). До абстрактних

іменників належать назви узагальнених понять: властивостей, ознак, якостей (*видимість, зернистість*), одиниць вимірювання (*індексова похибка, оборот*).

Іменники не лише функціують самостійно, вони є стрижневими компонентами термінів-словосполучень: *відземна точка, земна куля, небесна бая, поворотний круг*. Прикметники використано як самостійні терміни (*актинометричний, вертикальний*) та в складі терміносполук (*сонячний день, нерухомий далекозір*). В астрономічній терміносистемі зафіксовано невелику кількість термінів, виражених дієсловами (7,3%) (*затемнювати, покривати, світити*). Прислівники також становлять невеличку частку (0,8%) (*опівдні, опівночі*). Інші частини мови як окремі терміни в УАТ не зафіксовані.

Четвертий розділ „**Функціонування українських астрономічних термінів кінця XIX – першої третини XX ст. у сучасній національній астрономічній терміносистемі**” присвячений зіставному аналізу УАТ кінця XIX – першої третини XX ст. та сучасної астрономічної терміносистеми.

У першому підрозділі „*Спільне та відмінне в системній організації астрономічної термінології*” здійснено порівняння астрономічної термінології кінця XIX – першої третини XX ст. та сучасної терміносистеми для виявлення тягlosti термінологічної традиції.

Тематична організація. УАТ кінця XIX – першої третини XX ст. була тією основою, на якій сформувалася сучасна астрономічна термінологія. Свідченням цього є велика кількість термінів та терміносполук, що ввійшли до сучасної терміносистеми астрономії (22%), наприклад: назви астрономічних розділів (*ареографія, астролябія*), назви приладів, інструментів (*болометр, геліограф, геліоскоп*), назви астрономічних об'єктів (*астероїд, болід*), назви точок орбіти (*апоастр, афелій*). Для сучасної УАТ характерні більш розширені групи назв спеціальних понять. Так, у межах тематичної групи „назви небесних тіл, космічних об'єктів та їхніх частин” виділено підгрупи: назви метеоритів (*ахондрит*), назви галактик (*еліптичні галактики*), а також зафіксовано нові групи астрономічних номінацій: назви шарів атмосфери (*геокорона, мезосфера*), назви туманностей (*кометарні туманності*), назви методів досліджень (*метод Занстра*).

Зміна семантичної структури. Крім закономірного розширення тематичних груп, у сучасній УАТ спостерігаються зміни й у значеннях термінів. На основі зіставлення астрономічних термінів кінця XIX – першої третини XX ст. та сучасних астрономічних термінів виділено три типи семантичних трансформацій: 1) розширення семантичної структури, що відбувається внаслідок появи нових значень поряд із наявними, наприклад: *епоха* – час, коли дане всесвітнє тіло переходить через дану точку свого шляху (УЗЕ, т. 1, с. 1234), *епоха* – 1) момент часу в астрономії, для якого задають положення світил на небі, орієнтацію координатної системи, значення будь-яких змінних із часом величин; 2) момент часу, вибраний як фіксована точка відліку (АЕС¹, с. 152); 2) звуження семантичної структури, зумовлене вилученням застарілих форм називання

¹ АЕС – Астрономічний енциклопедичний словник / [за заг. ред. І. А. Климишина та А. О. Корсунь]. – Львів : Головна астрономічна обсерваторія НАН України, ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 548 с.

предметів чи явищ, наприклад: *протуберанці* – сонячні проміні, які даються видіти при затьми Сонця (СЧС, с. 252), *протуберанці* – утвори в сонячній короні, які відрізняються від навколишнього середовища підвищеною густиною та зниженою температурою (АЕС, с. 386); 3) переосмислення семантичної структури, внаслідок чого слово функціює з новим лексичним значенням: *фаза* – зміна (Місяця) (СЧС, с. 307), *фаза* – різні форми тіл Сонячної системи (планет, супутників планет, комет), що їх бачить спостерігач із Землі (АЕС, с. 492).

Синонімія. У 20-ті рр. XX ст. термінологічні процеси в Україні характеризувалися прагненням створити національну термінологію, що спричинило появу розгалуженої термінної синонімії. Це виявилось в паралельній фіксації в одному реєстрі поряд з чужомовним терміном його національного еквівалента, наприклад: *альbedo* – *білість*, *компаратор* – *порівнювач*. Однак у подальшій мовній практиці в термінній функції утвердилися саме чужомовні варіанти, що остаточно адаптувалися в українській мові й завдяки своїм структурно-семантичним характеристикам виявилися придатнішими до виконання функцій терміна (підтвердженням цього є нинішній корпус УАТ).

Другий підрозділ „*Нові тенденції в термінній деривації*” присвячений порівнянню способів творення астрономічних термінів кінця XIX – першої третини XX ст. зі способами термінотворення в сучасній астрономічній терміносистемі.

Одним зі способів поповнення сучасної астрономічної термінної лексики залишається, як і на початковому етапі розвитку УАТ, метафоризація. Серед номінацій, утворених цим різновидом семантичної деривації, є однослівні терміни (*роги* (диска), *розетка*) та терміносполуки (*Бальмерівський стрибок*, *блакитні бродяги*), а також астрономічні номени (*Павич*, *Терези*, *Тритон*).

У сучасній УАТ зростає активність аббревіації як способу творення українських астрономічних термінів. Характерна риса цього способу – використання аббревіатури найчастіше як паралельного варіанта багатокomпонентних термінів, що, зазнаючи компресії, утворюють нові слова, не змінюючи значення вихідного терміна і мають граматичні ознаки іменника: *ЕПШ* – еквівалентна потужність шумів, *МКГ* – морфологічний каталог галактик. Астрономічній термінології сучасного періоду властиві буквені скорочення (*УФ* – ультрафіолетове випромінювання) та аббревіації у формі умовних шифрів (*Ар-зорі*, *СНО-цикл*, *М-зорі*). Поширені й аббревіатури, запозичені з англійської мови, зміст яких в українській мові перекладається, а сама аббревіатура залишається незмінною: „*COBE*” (від англ. Cosmic Background Explorer – дослідник космічного фону) – штучний супутник Землі. Такі назви є незручними для використання, адже розхитують систему української мови.

Про активний розвиток УАТ на сучасному етапі свідчать численні терміносполуки. На відміну від української астрономічної терміносистеми кінця XIX – початку XX ст., тут функціують трикомпонентні (*видиме місце зорі*), чотирикомпонентні (*еквівалентна ширина спектральної лінії*) та п'ятикомпонентні (*вікові зміни швидкості обертання Землі*) утворення. Зафіксовано приклади структур, побудованих за моделлю підрядного означального речення: *астероїди, які перетинають орбіту Землі; модель Всесвіту, який роздувається*. Кожен із

детермінантів, що входять до складу багатокомпонентних словосполучень, вказує на важливу ознаку, властивість відповідного процесу і не може бути випущений.

На сучасному етапі, коли відбуваються процеси кодифікації, уніфікації, стандартизації наукової термінології, постає необхідність приведення її у відповідність до норм сучасної літературної мови, про що йдеться у третьому підрозділі „*Проблеми унормування астрономічної терміносистеми*”.

Аналіз наукових астрономічних праць засвідчує, що в них до сьогодні збереглося чимало російнізмів, адже впродовж ХХ ст. на УАТ, як і на всю науково-технічну мову, через дію позалінгвальних чинників найвідчутніший вплив мала російська мова. Унаслідок цього в досліджувану термінологію потрапила велика кількість скалькованих термінів, лексичних російнізмів: *довгота* (рос. долгота), *затемнення* (рос. затмение), *фаза Місяця* (рос. фаза луны) тощо. Варто було б повернути питомі терміни, що їх використовували у 20–30-х рр. ХХ ст.: *довжина, мінення, відміна Місяця*.

Унормуванню сучасної УАТ сприятиме й обмежене вживання активних дієприкметників теперішнього часу, що не властиві українській мові. У досліджуваній термінології зафіксовано приклади використання активних дієприкметників у складі терміносполук: *ведуча півкуля, оскулюючі елементи, пульсуючі зорі*. Ці терміни потрібно замінити конструкціями, притаманними українській мові: *провідна півкуля (півкуля-провідниця), елементи оскулювання, зорі, які пульсують*. Терміносполучення з підрядними конструкціями не відповідають одній із основних вимог до терміна – лаконічності, проте вони є вдалою спробою уникнути використання активних дієприкметників теперішнього часу на -ач, -уч, уживання яких порушує норми української літературної мови.

Перед термінологами постає ще чимало невирішених проблем, розв’язання яких допоможе унормувати сучасну астрономічну терміносистему. Для цього потрібно враховувати специфіку формування астрономічних термінів, зважати на відповідність термінної моделі та її словотворчу (термінотворчу) гнучкість.

Додатки до дисертації містять діаграми, які відображають фіксацію астрономічних термінів, терміносполучень та номенів у лексикографічних працях досліджуваного періоду і в сучасних лексикографічних виданнях, види полісемії, різновиди синонімії, антонімічні пари, структурні типи астрономічних термінів, продуктивність різних способів термінотворення, а також алфавітний показник астрономічних термінів досліджуваного періоду.

У **висновках** узагальнено результати проведеного дослідження.

Астрономічна термінологія – це природно сформована й упорядкована сукупність фахових термінів, що забезпечують номінацію понять астрономії та пов’язані між собою певними лексико-семантичними відношеннями.

На науковому ґрунті астрономічна термінологія українською мовою сформувалася наприкінці ХІХ – у першій третині ХХ ст. Хоча в цей час науковий стиль української мови лише вироблявся, саме тоді почали викристалізовуватися наукові критерії термінотворення на національній основі.

У Галичині на сторінках „Збірника математично-природописно-лікарської секції НТШ” з’явилися перші українські праці з астрономії. У 1902 р. у Львові

опубліковано четверту частину термінного словника В. Й. Левицького „Материяли до фізичної термінології” під назвою „Акустика і оптика. Астрономія і космографія”, що є одним із найцінніших здобутків української термінографії кінця XIX – початку XX ст.

Сприятливими для розвитку УАТ були 20–30-ті рр. XX ст., коли розпочалася систематична праця над фаховою термінологією в Інституті української наукової мови. Провідна тенденція термінотворення того часу – вироблення самобутньої національної термінології. У ці роки астрономічна терміносистема збагатилася великою кількістю лексичних новотворів. Цей етап ознаменувався виходом у світ третьої частини словника математичної термінології Ф. П. Калиновича та Г. Г. Холодного „Астрономічна термінологія й номенклатура”, виданої у Харкові в 1931 р., що є найважливішим досягненням української астрономічної лексикографії першої половини XX ст.

УАТ – це система термінів, які відтворюють поняття астрономічної науки і вступають у розгалужені ієрархічні зв’язки між собою. Лексико-семантичні явища гіперо-гіпонімії, полісемії, синонімії, антонімії, омонімії в досліджуваній термінології мають свою специфіку, що засвідчує відносну самостійність астрономічної термінології як підсистеми української літературної мови.

Творення термінів у досліджуваній термінології базується на словотвірних тенденціях у системі української мови. На ранніх етапах розвитку астрономічної терміносистеми лексико-семантичний спосіб малопродуктивний. Найчастіше використовувалася морфологічна деривація, представлена афіксацією, осново- та словоскладанням. Найбільшу активність в УАТ досліджуваного періоду виявляла суфіксація, за допомогою якої утворилися слова з новим лексичним значенням.

В УАТ надзвичайно поширені терміни-словосполучення. Аналітична деривація – це найбільш продуктивний спосіб поповнення астрономічної термінології. Вона представлена різними за своїм характером і структурою моделями творення термінів, серед яких найпоширеніші двокомпонентні конструкції, утворені за двома найпродуктивнішими моделями: прикметник + іменник та іменник + іменник.

До активних способів номінації понять астрономії належить і запозичення. Значне місця в астрономічній терміносистемі належить запозиченням з грецької та латинської мов, менше зафіксовано чужомовних термінів із німецької, французької, арабської, польської та англійської мов.

Для називання спеціальних астрономічних понять в УАТ використано самостійні частини мови, а також їх комбінації. Найбільшою є група астрономічних термінів-іменників (67,3 %), значно меншу групу становлять прикметники (24,6 %) та дієслова (7,3 %). Прикметники найчастіше виступають компонентами складних термінів, конкретизуючи поняття, назване терміном-іменником. Окрім термінних і загальноживаних слів та словосполучень, певні поняття в УАТ кінця XIX – першої третини XX ст. виражено специфічними утвореннями – номенклатурними одиницями, що є складником астрономічної термінології, адже мають всі ті ознаки, які характерні для терміна.

УАТ кінця XIX – першої третини XX ст. заклала основи, на яких сформувалася

сучасна астрономічна терміносистема. Прикладом є велика кількість термінів та терміносполук, що продовжують функціонувати в ній на сучасному етапі. Спостерігається розширення тематичних груп, розгалуження синонімічних рядів. Актуальною залишається проблема унормування УАТ. Тому всебічне вивчення терміносистеми астрономії кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. необхідне для глибокого розуміння процесів творення УАТ, а також для вироблення критеріїв систематизації та внормування УАТ на сучасному етапі.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Андрусишин О. Дісприкметники в українській науково-технічній термінології / Оксана Андрусишин // Вісник Нац. ун-ту „Львівська політехніка”. Серія „Проблеми української термінології”. – Львів, 2011. – № 709. – С. 31–34.
2. Андрусишин О. Синонімія в українській астрономічній термінології (на матеріалі „Астрономічного енциклопедичного словника”) / Оксана Андрусишин // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія „Мовознавство”. – Тернопіль, 2012. – Вип. 2 (21) 2011–1 (22) 2012. – С. 82–89.
3. Андрусишин О. Парадигматичні відношення в астрономічній термінології першої третини ХХ століття (на матеріалі словника математичної термінології Федора Калиновича та Григорія Холодного) / Оксана Андрусишин // Вісник Нац. ун-ту „Львівська політехніка”. Серія „Проблеми української термінології”. – Львів, 2012. – № 733. – С. 86–90.
4. Андрусишин О. Астрономічні терміни в словнику Володимира Левицького “Матеріали до фізичної термінології” / Оксана Андрусишин // Проблеми української термінології : зб. наук. праць учасників ХІІ Міжн. наук. конференції „СловоСвіт 2012”. – Львів, 2012. – С. 137–140.
5. Андрусишин О. Матеріали до словника астрономічної термінології Володимира Левицького / Оксана Андрусишин // Вісник Львівського університету – Серія філологічна. – Львів, 2012. – № 57. – С. 236–241.
6. Андрусишин О. М. Терміни грецького та латинського походження в українській астрономічній термінології першої третини ХХ століття / О. М. Андрусишин // Термінологічний вісник : зб. наук. праць. – К., 2013. – №2 (1). – С. 196–201.
7. Богуш О. Аналітичні терміни у складі української астрономічної термінології / Оксана Богуш // Вісник Нац. ун-ту „Львівська політехніка”. Серія „Проблеми української термінології”. – Львів, 2013. – № 765. – С. 25–28.
8. Богуш О. Метафора й метонімія в українській астрономічній термінології першої третини ХХ століття / Оксана Богуш // Типологія та функції мовних одиниць: наук. журн. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2014. – № 1. – С. 5–13.
9. Богуш О. Українська астрономічна термінологія та її вивчення на заняттях з української мови як чужої / Оксана Богуш // Теорія і практика викладання української мови як іноземної : зб. наук. праць. – Львів, 2014. – Вип. 10. – С. 85–90.

10. Богуш О. М. Зоряне небо в мовній картині світу українців (на прикладі українських номенклатурних назв астрономічних об'єктів) / О. М. Богуш // Актуальні проблеми прикладної лінгвістики : зб. наук. праць. – Вип. 1. – Одеса, 2014. – С. 17–21.

11. Богуш О. Проблеми унормування української астрономічної термінології / Оксана Богуш // Мова в професійному вимірі: комунікативно-культурний аспект : матеріали Міжн. наук.-практ. конференції. – Харків : НУЦЗУ, 2014. – Ч. 1. – С. 135–137.

12. Богуш О. М. Проблеми трансформації українських астрономічних термінів / О. М. Богуш // Сучасні проблеми гуманітаристики: світоглядні пошуки, комунікативні та педагогічні стратегії : матеріали IV Всеукр. наук.-практ. конференції. – Рівне : О. Зень, 2014. – С. 243–245.

13. Богуш О. М. Антонимические отношения в украинской астрономической терминологии конца XIX – первой трети XX века / О. М. Богуш // Балтийский гуманитарный журнал. – 2015. – № 1 (10). – С. 34–38.

АНОТАЦІЯ

Богуш О. М. Українська астрономічна термінологія кінця XIX – першої третини XX століття: генеза, структура, системна організація. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 – українська мова. – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк, 2015.

Дисертацію присвячено вивченню історії формування та особливостей розвитку української астрономічної термінології кінця XIX – першої третини XX ст. Проаналізовано лексико-семантичні відношення в терміносистемі астрономії, розглянуто особливості структурно-словотвірної організації української астрономічної термінології, охарактеризовано джерела поповнення астрономічної терміносистеми. Здійснено зіставний аналіз української астрономічної термінології кінця XIX – першої третини XX ст. та сучасної астрономічної терміносистеми, запропоновано шляхи унормування астрономічної термінологіки.

Ключові слова: українська астрономічна термінологія, термін, термінологіка, терміносистема, термінотворення, словник астрономічних термінів, словотвірна модель, номен.

АННОТАЦИЯ

Богуш О. М. Украинская астрономическая терминология конца XIX – первой трети XX века: генезис, структура, системная организация. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Восточноєвропейский национальный университет имени Леси Украинки, Луцк, 2015.

Диссертация посвящена изучению истории формирования и особенностей развития украинской астрономической терминологии конца XIX – первой трети XX века. Проанализированы лексико-семантические отношения в терминосистеме астрономии, рассмотрены особенности структурно-словообразовательной организации украинской астрономической терминологии, охарактеризованы источники пополнения астрономической терминосистемы. Осуществлен сопоставительный анализ украинской астрономической терминологии конца XIX – первой трети XX века и современной астрономической терминосистемы, предложены пути нормализации астрономической терминологии.

Ключевые слова: украинская астрономическая терминология, термин, терминологика, терминосистема, терминология, словарь астрономических терминов, словообразовательная модель, номен.

SUMMARY

Bohush O. M. Ukrainian astronomic terminology of the end of the XIX – first third of the XX centuries: genesis, structure, system organization. – Manuscript.

A thesis for the Candidate Degree in Philology, speciality 10.02.01 – Ukrainian language. – Lessya Ukrainka Eastern European National University. – Luts, 2015.

The research investigates the history of formation and peculiarities of development of Ukrainian astronomic terminology (UAT) of the end of the XIX – first third of the XX centuries – the period of making of the sphere on the scientific ground.

The investigation of the terminological vocabulary is done on the basis of special linguistic analysis of term astronomic dictionaries, astronomy works (scientific and popular science articles), astronomy and physics textbooks as well as translational and explanatory dictionaries of that time.

UAT as a subsystem of national language had a difficult way of formation due to lingual and extra lingual factors. At the end of the XIX – at the beginning of the XX centuries astronomy was treated as a component of physics. That is why the first collection of Ukrainian astronomic terms is found in the fourth part of the dictionary by Volodymyr Levytsky “Materials for physical terminology” under the title “Acoustics and optics. Astronomy and cosmography” (Lviv, 1902).

The 1920ies and 1930ies were favourable for the development of the UAT. Numerous astronomic works having a significant meaning for the development of the astronomic terminology were published at that time. The appearance of the third part of the dictionary of mathematical terminology by Fedir Kalynovych and Hryhoriy Kholodny “Astronomical terminology and nomenclature” (Kharkiv, 1931) became the turning point. The dictionary is the greatest achievement of the Ukrainian astronomic lexicography of the first half of the XX century.

UAT is a system of terms which reproduce the notions of astronomic science and form branched hierarchical relations between them. Lexical semantic phenomena of polysemy, homonymy, hypero-hyponymy, synonymy, antonymy having their specific features in the UAT of the end of the XIX – first third of the XX centuries and thus showing relative independence of the astronomic terminology as a subsystem of the literary language are analysed in the thesis.

The integrity and consistency of the UAT are proved by the examples of hypero-hyponymy and antonymy relations. Functioning of numerous synonymic pairs which include one Ukrainian term and one borrowed term, two Ukrainian terms, one-component term and terminological combination, complex one-component term and terminological combination, two-component terminological combinations is the specific feature of astronomic terminological system. The presence of synonymy is the result of openness of the terminological system and being of the astronomic terminology at the stage of formation.

Of great importance for astronomic terms formation is lexical semantic way of formation which includes the terminologization of generally used words (on the basis of metonymy and metaphors). Morphological way of formation is rather productive, especially suffixation. Syntactic way of terminological word formation is one of the most active. Two-component structures formed according to the model adjective +noun make the biggest group.

In accordance with the analysis results UAT was formed on specific language basis and enriched by foreign borrowings with Greek and Latin nominations at the top of the list.

UAT of the end of the XIX – first third of the XX centuries laid the basis for modern astronomic terminological system formation. The existence of the group of terms functioning in the astronomic terminology even nowadays proves this fact. However, the problem of special notions titles ordering still remains actual.

The results of the investigation may be used in further work on astronomic terminology ordering and standardization as well as in branch term dictionaries compiling.

Key words: Ukrainian astronomic terminology, term, terminological vocabulary, terminological system, terminological formation, dictionary of astronomic terms, word building model, nomen.

Підписано до друку 28.09.2015 р.
Формат 60×84/16.
Папір друкарський. Ум. друк. арк. 0,9.
Зам. № 410. Наклад 100 пр.

Видавництво «ПАІС»
Реєстраційне свідоцтво ДК № 3173 від 23 квітня 2008 р.
вул. Гребінки 5, оф. 1, м. Львів, 79007
тел.: (032) 225-60-14, (032) 261-24-15
e-mail: pais@mail.lviv.ua; <http://www.pais.com.ua>